

CZESŁAW GRAJEWSKI¹

Instytut Historii Sztuki

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID 0000-0002-2692-8232

OFICJUM *Ave Gemma Claritatis* W ŹRÓDŁACH XII-XVI WIEKU

The Office *Ave gemma claritatis* in sources of the 12th – 16th centuries Abstract

The author analyses the Office *Ave gemma claritatis* of St. Catherine of Alexandria. It appears in only a few sources, mainly from France and Central Europe (Poland, Hungary). The author has singled out six main groups of manuscripts and old prints in which the chant repertoire is similar. The analytical material shows that the arrangement of antiphons in the Office was more stable than the arrangement of responsories. The Lauds turned out to be the most resistant to changes.

Keywords: St. Catherine of Alexandria, The Divine Office, liturgy, manuscript

Abstrakt

Autor analizuje oficjum *Ave gemma claritatis* o św. Katarzynie Aleksandryjskiej. Występuje ono w niewielu źródłach, głównie z terenu Francji i centralnej Europy (Polska, Węgry). Autor wydzielił sześć zasadniczych grup manuskryptów i starodruków, w których repertuar śpiewów jest zbliżony. Materiał analityczny pokazuje, że układ antyfon w oficjum był bardziej stabilny niż układ responsoriów. Najbardziej odpornymi na zmiany okazały się Laudesy.

Słowa kluczowe: Św. Katarzyna Aleksandryjska, Liturgia Godzin, liturgia, manuskrypt

¹ Prof. dr hab. Czesław Grajewski, dyrektor Instytutu Historii Sztuki i kierownik Katedry Kultury Artystycznej UKSW. Badania naukowe koncentruje wokół zagadnień źródłoznawczych oraz oficjów o św. Katarzynie Aleksandryjskiej; graczes@yahoo.com.

Wśród licznych oficjów o św. Katarzynie Aleksandryjskiej² szczególniejsze zainteresowanie badaczy budzą utwory nie tak często widniejące w księgach liturgicznych. Powszechność występowania oficjów takich jak: *Inclita sanctae virginis*, *Virginis eximiae* czy *Ave virgo speciosa* nie jest bowiem tak pociągająca jak obecność mniej licznych, a przez to charakterystycznych przypadków innych oficjów. Ponadto, wśród mniejszej liczby przekazów łatwiej także uchwycić ewentualne związki pomiędzy nimi, aczkolwiek formułowane na skromniejszej podstawie źródłowej wnioski siłą rzeczy muszą być bardziej ogólne. Obserwując rozkład występowania takich oficjów oraz analizując ich repertuar, można jednak pokusić się o wskazanie pewnych prawidłowości.

Tematem niniejszego studium jest oficjum o św. Katarzynie *Ave gemma claritatis* dotąd zidentyfikowane w 39 źródłach powstałych w przedziale czasowym od XIII do XVI w. (głównie kwerenda online, 2018-2021). Liczba ta, oderwana od kontekstu, nie daje właściwego wyobrażenia o popularności tego utworu (a właściwie braku popularności). Odpowiedniego znaczenia nabiera dopiero w perspektywie ponad tysiąca przebadanych antyfonarzy, brewiarzy, ordines, a incydentalnie także innych typów ksiąg, w których zaistniały choćby fragmenty oficjów o św. Katarzynie. Stosunki liczbowe pomagają uzmysłowić zestawienie owych 39 przekazów *Ave gemma claritatis* z np. 380 przekazami oficjum *Virginis eximiae*, 220 przekazami *Inclita sanctae virginis* czy 193 przekazami *Ave virgo speciosa*, żeby wymienić tylko te najliczniej występujące. Jednakże daleko bardziej interesujące od samych proporcji (choć i te czynią wrażenie) są powiązania między ośrodkami liturgicznymi, w których wykonywano to oficjum, zwłaszcza, że – jak się okaże – w każdym z nich funkcjonował wariant tegoż oficjum.

Oto lista źródeł skomponowana w porządku, jaki wynika ze zgodności repertuarowej i jaki zachowany został w tabeli konkordancyjnej:

- 1-10. Autun, Bibliothèque Municipale, ms. S 186 (2. poł. XIV w.), mss. S 173, S 175.01, S 175.02, S 175.04, S 175.05, S 175.06, S 175.09, S 175.10, S 177 (wszystkie 2. poł. XV w.)
11. Dijon, Bibliothèque Municipale ms. 112 (Beaune, XV w.)
12. Beaune, druk Iacobus Vivien, Genève (1517)
13. Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. lat. 16305 (XIII w.)
14. Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. 1266-2 (Meaux, 1. ćw. XIV w.)
15. Le Mans, Bibliothèque Municipale, ms. 184 (Chartres, XIV w.)
16. Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, ms. Deissmann 42 (Esztergom, ok. 1360)³
17. Salzburg, Universitätsbibliothek, ms. M II 11 (Esztergom, XV w.)⁴

² *Analecta Hymnica* (AH) przekazuje teksty zaledwie kilku oficjów rymowanych ku czci św. Katarzyny: *Inclita sanctae virginis* (XII w.); *Benedicta sit immensa* (XIII w.); *Ave virgo speciosa* (XIII w.); *Gratulemur in honore* (XIII w.); *Virginis eximiae* (XIII w.); *Triumphandi concordando* (XIV w.); *Lucundare superna patria* (XVI w.) oraz dwa oficja bez pierwszej antyfony. Por. AH 18, nr 37-39; AH 26, nr 69-74. Wyniki własnych badań autora upoważniają do stwierdzenia, iż nie jest to lista kompletna, zwłaszcza w świetle wymienności całych zespołów śpiewów (antyfon i responsoriów) pomiędzy oficjami katarzyńskimi. Zjawisko to bardzo utrudnia typologię oficjów. C. Grajewski, *Koncepcja oficjum modularnego w badaniach nad monodią liturgiczną. Na podstawie oficjów o św. Katarzynie*, „Musica Ecclesiastica”, 15/2020, s. 52.

³ Autor nie dotarł do tego antyfonarza, stąd wszelkie informacje podane są za: *CANTUS. A Database for Latin Ecclesiastical Chant – Inventories of Chant Sources*, cantus.uwaterloo.ca/source/123706 (dostęp 15.10.2020).

⁴ Brak dostępu do źródła. Informacje za: *Hungarian Chant Database*, <http://hun-chant.eu/source/1383?page=25> (dostęp 14.11.2020).

18. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, cod. 1812 (Esztergom, XV w.)⁵
19. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, ms. I. 3. d. (Esztergom, 2. poł. XV w.)⁶
20. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, ms. 1829 (Esztergom, XV w.)⁷
21. New York, Pierpont Morgan Library, ms. M.A.G.7 (Esztergom, XV w.)⁸
22. Esztergom, druk Georg Stuchs, Nürnberg (1484)⁹
23. Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. lat. 8879 (Esztergom, 1523/1524)
24. Esztergom, druk Raphael Hoffhalter, Vienna (1558)
25. Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, ms. IF 390 (Śląsk, 1. poł. XIV w.)
26. Foix, Bibliothèque Municipale, ms. 53 (Mirepoix, 1522)
27. Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. NAL 839 (Elne, XIV w.)
28. Bordeaux, Bibliothèque Municipale, ms. 86 (XIV w.)
29. Włocławek, Biblioteka Seminarium Duchownego, ms. 5 (1531);
30. Frombork, brewiarz druk Georg Stuchs Nürnberg (ok 1497)
31. Płock, Muzeum Diecezjalne, ms. b.s. (Śląsk?, Czechy? XIV w.)
32. Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. lat. 1273 (Angers, XV w.)
33. Angers, Bibliothèque Municipale, ms. 813 [729] (XII/XIII w.)
34. Paris, Bibliothèque de l'École des Beaux-Arts, ms. Mas 10 (OSB Angers, XV w.)
35. St. Florian, Klosterbibliothek, ms. A-SF-XI-398 (OSA, 1512)
36. Tournai, Bibliothèque du Séminaire, ms. 12 (OCist., XV w.)
37. Chalon-sur-Saone, Bibliothèque Municipale, ms. 147 (XV w.)
38. Zürich, Zentralbibliothek ms. C 8b (ok. 1260)¹⁰
39. Klagenfurt, Universität, Hauptbibliothek, ms. PE 40 (XIV w.)

Rzecz jasna, są to jedynie te źródła, w których w trakcie kwerendy zauważono oficjum *Ave gemma claritatis* i z pewnością powyższa lista będzie sukcesywnie uzupełniana. Wysoki stopień zgodności repertuarowej pozwala na wyodrębnienie kilku grup przekazów i domniemanie wspólnego źródła pochodzenia liturgii w dniu św. Katarzyny w ośrodkach, z których pochodzą przekazy wyodrębnione w każdej grupie. Zgodność dotyczy zasadniczych śpiewów oficjum: antyfon i responsoriów, pozostałe elementy Liturgii Godzin, zwłaszcza psalmy, wersykuły, tropy, oracje, hymny oraz czytania nokturnalne można, jak się wydaje, pominąć, choć zwłaszcza hymny i lekcje mogą być pewnym indykatorem w bardziej szczegółowych badaniach nad twórczością liturgiczną poświęconą Dziewicy Synajskiej.

⁵ Brak dostępu do źródła. Informacje za: *Hungarian Chant Database*, <http://hun-chant.eu/source/1371?page=26> (dostęp 7.11.2020).

⁶ Brak dostępu do źródła. Informacje za: *Hungarian Chant Database*, <http://hun-chant.eu/chants-all?source=1322&&dies=848> (dostęp 17.11.2020).

⁷ Brak dostępu do źródła. Informacje za: *Hungarian Chant Database*, <http://hun-chant.eu/chants-all?source=1368&&dies=848> (dostęp 16.11.2020).

⁸ Brak dostępu do źródła. Informacje za: *Hungarian Chant Database*, <http://hun-chant.eu/chants-all?source=1382&&dies=848> (dostęp 16.11.2020).

⁹ Brak dostępu do źródła. Informacje za: *Hungarian Chant Database*, <http://hun-chant.eu/source/1470> (dostęp 17.11.2020).

¹⁰ Źródło to w zasadzie powinno funkcjonować poza obszarem tematycznym niniejszego artykułu. Napisane bowiem na razurze oficjum o św. Katarzynie w większości składa się ze śpiewów wspólnych o dziewicach a tytułowa antyfona (wyłącznie w formie incipitu tekstowego – właściwość ordines) została dwukrotnie umieszczona w I Nieszporach: na początku, jako śpiew do wyboru oraz (również do wyboru) jako antyfona *ad Magnificat*. Z tego powodu w niniejszym studium kodeks szwajcarski będzie przywoływany tylko w uzasadnionych miejscach.

W celu zwiększenia przejrzystości tabeli konkordancyjnej stworzona została lista licząca 104 śpiewy: 71 antyfon i 33 responsoria, którym nadane zostały indeksy literowo-liczbowe. Śpiewy zostały ułożone nie w porządku alfabetycznym, a liturgicznym – tak, jak najczęściej występują w oficjum. Pisownia oddana została łaciną klasyczną, dla przejrzystości zignorowano także drobne warianty leksykalne imienia Świętej oraz pojedynczych wyrazów, np. cum-dum, in-tonuit-in-tonuit, descendit-descendens, sitiens-sciens, subdendo-subdenda itp.

Antyfony¹¹

- a01 Ave gemma claritatis ad instar
- a02 Specie corporis decora
- a03 Traditur ergo a Patre
- a04 Cum esset adhuc
- a05 Inclita sanctae virginis
- a06 Sancta Catharina virgo castissima¹²
- a07 Virgo sancta Catharina
- a08 Maxentius instat
- a09 Caesar electos convocat
- a10 Gloriosam virginem tyrannus
- a11 Illa Deo dum agit¹³
- a12 Cum caetu virgineo
- a13 Virginis eximiae
- a14 Iam Christi thalamum
- a15 Uxor regis et Porphirius
- a16 Passionem gloriosae
- a17 Post plurima supplicia
- a18 Exspecto pro te gladium
- a19 Vox de caelis in-tonuit
- a20 Quia devotis laudibus
- a21 Haec mundum spernens
- a22 Coepit amare Deum
- a23 Hanc pius in propriam
- a24 Prudens et vigilans virgo
- a25 Gaude decus virgineum
- a26 Regia stirpe generosa¹⁴
- a27 Duo legens testamenta
- a28 Prudens Catharina virgo qualis
- a29 Ave gloriosa virgo Catharina
- a30 Inter aras idolorum

¹¹ W opracowaniu analizowane są wyłącznie listy antyfon funkcjonujące w Nieszporach, Matutinum oraz Laudach. Poza horyzontem zainteresowania pozostawiono godziny mniejsze z tego względu, że w źródłach bardzo rzadko są uwzględniane, najczęściej zaznaczane są w postaci odniesienia *antiphonae laudum* itp.

¹² Paris, ms. 1266-2: *carissima*.

¹³ Istanbul, ms. Deissmann 42 oraz Płock, ms. b.s.: *Illa Domino Deo dum agit*.

¹⁴ Paris, ms. lat. 16305: *Regina stirpe generosa*.

- a31 Hanc caelestis animavit
 a32 Iussu regis tortori traditur
 a33 Lux de caelis illustravit
 a34 Dilecta Deo Catharina
 a35 Haec est sponsa quae sic sponsum
 a36 Caesar cuius visa constantia
 a37 Caelesti tyrannus territus
 a38 Gloriosa Dei martyr
 a39 O miranda caritatis
 a40 Gaudent in caelis agmina
 a41 Virgo nivei candoris
 a42 Benedictus Dominus Rex¹⁵
 a43 Virgo decus mundi specimen fidei
 a44 Gloriosae virginis et martyris examine
 a45 Benedicta sit immensa
 a46 Voce cordis et oris
 a47 Haec Dominum caeli
 a48 Membra Redemptoris
 a49 Non cedens monitis
 a50 Caesar ut invictam
 a51 Virginis ex oleo
 a52 Ave virgo speciosa
 a53 Decollata martyre
 a54 Catharinam multam litterarum didicit
 a55 Timor Domini sanctus
 a56 Accepit benedictionem
 a57 Concupivit decorem tuum
 a58 Ave virginum gemma Catharina
 a59 Ave sidus matutinum
 a60 Aeterno regi caelo
 a61 Atria Ierusalem
 a62 Ad laudes vigilem
 a63 Ignibus exstinctis
 a64 Ordo puellarum
 a65 O Christi pietas
 a66 Ave virgo gloriosa
 a67 O inclita Costi regis filia
 a68 Beatae corpus virginis
 a69 Voca(?) Dei testis aeternis addita
 a70 Martyris insignis titulus
 a71 Ut meritis huius manus

---

¹⁵ Paris, BNdF ms. lat 1273: *Benedictus Dominus Deus Rex.*

Responsoria prolixa¹⁶

- r01 Nobilis et pulchra
 r02 Martyrium sitiens libamina
 r03 Haec quinquagenos oratores
 r04 Christus sanctam tenebroso
 r05 O quam felices per Te
 r06 Corpus virgineum
 r07 Angelus interea descendit
 r08 Surge virgo et nostras sponso
 r09 O Christi pietas¹⁷
 r10 Prudentes virgines*
 r11 Regnum mundi*
 r12 Ex eius tumba
 r13 Virgo flagellatur crucianda
 r14 O mater nostra ter sancta¹⁸
 r15 Summe Maiestati debitas
 r16 O felix virgo quia floret dogmate
 r17 Sacris erat litterarum
 r18 Audivi vocem
 r19 Impius hanc Caesar
 r20 Horrendo subdenda
 r21 Iste sanctus¹⁹
 r22 Domine praevinisti
 r23 O martyr gloriose
 r24 Benigno favore Domini
 r25 Domo clausa tenebrarum
 r26 A summo nivea caelo
 r27 Percussa gladio dat
 r28 Virgo prudens et electa
 r29 In sanctitate fulgida²⁰
 r30 Ora pro famulis regem
 r31 Maxentium et omnem

¹⁶ Chodzi wyłącznie o responsoria matutinalne. Pominięto responsoria nieszporne i godzin mniejszych. W zestawieniu podano tylko incipit bez uwzględniania repetendy i wersetu, jednakże studium repertuarowe tego oficjum dowodzi, że do identyfikacji śpiewu wystarczy incipit responsorium. Utwory oznaczone gwiazdką zaczerpnięte zostały z oficjum wspólnego o dziewicach.

¹⁷ Ten sam śpiew egzystuje w oficjum o św. Mikołaju. Por. C. Grajewski, *Ex eius tumba. Intrygujący szczegół średniowiecznej liturgii godzin*, „Saeculum Christianum”, 27/2020, nr 1, s. 46-49. Zwrócić należy uwagę, że identycznymi słowami rozpoczyna się także antyfona [a65].

¹⁸ W brewiarzu z Mirepoix (Foix, Bibliothèque Municipale, ms. 53): *O virgo Catharina ter sancta*.

¹⁹ Trzy kolejne responsoria, tj. *Iste sanctus*, *Domine praevinisti* oraz *O martyr gloriose* należące do drugiego nokturnu w hiszpańskim brewiarzu z Elne są tekstami oficjum o św. Piotrze biskupie, męczenniku aleksandryjskim. Obchód ten do połowy XV w. w niektórych ośrodkach koegzystował z obchodem św. Katarzyny. Warto jednak zwrócić uwagę, że na ogół w źródłach, które tę okkurencję uwzględniają, w II nokturnie antyfony są poświęcone św. Katarzynie, natomiast lekcje i responsoria – św. Piotrowi męczennikowi.

²⁰ Autun, mss. S173 i S186: *In sanctitate per fulgida*.

r32 Mira Christi pietate

r33 Audi filia*

W wyniku dokonanej analizy rozkładu poszczególnych antyfon i responsoriów w ramach głównych Godzin (I Nieszpory, Matutinum i Laudesy) można wywieść wnioski o istnieniu kilku podtypów oficjum *Ave gemma claritatis*. Określenia poszczególnych tradycji należy traktować: po pierwsze orientacyjnie, po drugie ze świadomością, że wszędzie tam, gdzie oficjum to występowało, funkcjonowało równolegle obok innych, bardziej rozpowszechnionych oficjów katarzyńskich. Na przykład w Paryżu rozpowszechnione było oficjum *Virginis eximiae*, w Niderlandach burgundzkich *Gratulemur in honore*, na terenach niemieckojęzycznych dominowało *Ave virgo gloriosa*. Tradycje to bowiem mają do siebie, że często się przenikają, tworząc na pograniczu oddziaływania swoiste konglomeraty. Bardzo ogólnie więc zarysować można następujący podział:

1. [01-12, 37] – tradycja burgundzka;
2. [13-15] – tradycja płn.-fr. (paryska);
3. [16-24] – tradycja Esztergom;
4. [25-31] – tradycja płd.-fr. (akwitańska i oksytańska);
5. [32- 34] – przekazy z Angers;
6. [35, 36, 38, 39] – pozostałe przekazy.

ad 1 (tradycja burgundzka). Z całości materiału wyizolowano w zasadzie 10 manuskryptów z Autun oraz dwa z Beaune (1 rękopis i 1 druk). O źródle z Chalons-sur-Saone [37] nieco dalej. Zasadnicze dla tej grupy źródła niemal całkowicie zgodnie przekazały oficjum *Ave gemma claritatis*, a uchwycone różnice są nieznaczne²¹. Tabela korkondancyjna pozwala na stwierdzenie, że jest to najbardziej homogeniczna grupa; pozostałe (zwłaszcza druga i trzecia) także wykazują dość wysoki stopień zgodności repertuarowej, jednak już nie tak wyraźny. Obie burgundzkie miejscowości położone na płd. wschód od Paryża dzieli w linii prostej niewielka odległość ok. 40 km, więc można uznać, że liturgia katedry Autun oddziaływała w tym względzie na Beaune. Z pewnością jest to jeden z powodów bardzo wysokiego stopnia homogeniczności przekazów. Nie powinna zwodzić stosunkowo wysoka liczba źródeł z Autun. Ponieważ zostały one zeskanowane i udostępnione online, nie wypadło ich pominać, jednak należy je traktować jako multiplikację, zwłaszcza że wszystkie one powstały w XV stuleciu. Ich łączną liczbę wyjaśnia także różnorodność typów: Są wśród nich antyfonarze, brewiarze, a nawet intonarium – księga przeznaczona dla solisty. Nie wiadomo zatem, czy oficjum *Ave gemma claritatis* wprowadzono do liturgii tamtejszego ośrodka w XV w., czy istniało już wcześniej – o tym będzie można zawyrokować, analizując wcześniejsze księgi chórowe; autor takiej możliwości dotąd nie miał. Można jednakże w wysokim stopniu prawdopodobieństwa twierdzić, że oficjum to wykonywano także później – w XVI w. – jak świadczy drukowany w 1517 brewiarz z Beaune.

Tradycja burgundzka zaznacza swoje *specificum* przede wszystkim układem antyfon. Na ogół nie są one śpiewami indykatywnymi; są však obecne w źródłach należących do pozostałych także grup, jednak zauważa się, że w tej tradycji niektóre antyfony właściwe Nieszporom, w tradycji południowofrancuskiej funkcjonowały jako antyfony Matutinum. Dość charakterystyczna jest antyfona do *Magnificat* (a06 *Sancta Catharina virgo castissima*).

²¹ Ms. S175.10 nie zawiera responsoriów, ms. S186 i drukowany brewiarz z Beaune wykazują odmienne ostatnie responsoria w Matutinum, ponadto ms. 186 przekazał inną antyfonę *ad Magnificat* w II Nieszporach.

To rzeczywiście śpiew bardzo rzadko obserwowany w księgach liturgicznych, także jako element innego oficjum katarzyńskiego²². W tym kontekście zwraca uwagę przypadek ms. 147 z Chalon-sur-Saone [37]. Jest to vesperale, stąd wytłumaczalna jest nieobecność w nim śpiewów pozostałych Godzin. Co prawda Nieszpory śpiewane były pod jedną antyfoną (*sub una antiphona*) jak w niektórych źródłach grupy pld.-fr., ale antyfona ad *Magnificat* jest tym właśnie charakterystycznym śpiewem, jaki przekazują źródła z Autun i Beaune. Można hipotetycznie założyć, że również XV-wieczny wespeiał z Chalon-sur-Saone reprezentuje tradycję burgundzką, zwłaszcza że miejscowość ta wespół z Autun i Beaune zlokalizowana jest w tym samym regionie. Podobnie do antyfon można w tej grupie przekazów zaobserwować odrębność w układzie responsoriów (pamiętać tylko należy, że rękopis S 175.10 nie przekazał responsoriów). Ponownie widać, że nie są to śpiewy charakterystyczne dla tej grupy (tradycji), jednak ich dystrybucja jest właściwa tylko jej. Drobnym odstępstwem od tego czytelnego schematu liturgicznego jest ostatnie responsorium w III nokturnie, które w dwóch źródłach nie zgadza się z większością przekazów. Nie ma to jednak większego wpływu na ogólnie bardzo spójny obraz liturgii w dniu św. Katarzyny w XV w. w tamtym regionie.

ad 2 (tradycja północnofrancuska). Grupa, do której zaliczyć można trzy przekazy jest równie jednolita. Jeśli pominąć II Nieszpory, które w przeważającej większości źródeł (wszystkich, nie tylko *Ave gemma claritatis*) są skrótowo notowane, w obszarze antyfonicznym nie zaobserwowano żadnej różnicy repertuarowej. Niewielką niespójność zauważyć natomiast można w korpusie responsoriów, która dotyczy wyłącznie manuskryptu z Chartres [15]. Najbardziej znaną jego cechą jest uwzględnienie w II nokturnie responsoriów o św. Piotrze męczenniku, biskupie Aleksandrii. Responsoria te korespondują z tekstami lekcji brewiarzowych. Co także interesujące, choć nie zaskakujące, teksty antyfon w tym nokturnie dotyczą św. Katarzyny. Zjawisko to związane jest z okkurencją obu obchodów – w niektórych ośrodkach praktykowaną jeszcze w połowie XV w.²³ Może zastanawiać, dlaczego wcześniejszy rękopis (Paris 16305, proveniencja nieustalona) tej zbieżności obchodów (już) nie rejestruje, natomiast widnieje ona w manuskrypcie późniejszym. Jak widać, kult Wielkiej Męczennicy rozprzestrzenił się po terytorium francuskim z niejednorodną we wszystkich kierunkach siłą²⁴.

ad 3 (tradycja Esztergom). Uściślić należy, że na Węgrzech w użyciu były także inne oficja o św. Katarzynie, np. *Virginis eximiae*, jak świadczą źródła z wieku XIII²⁵, XIV²⁶

²² Występuje m.in. w niektórych źródłach benedyktyńskich z Normandii (Le Mans, Bibliothèque Municipale, ms. 188, XIII w.; ms. 360, XVI w.), klaryskowskim (Linz, Landesbibliothek Oberösterreich, ms. 20, XIV w.), hiszpańskim (Braga, druk Ioannes Gherlinc, 1494).

²³ Dobrym przykładem jest benedyktyński brewiarz z opactwa w Saint-Savin en Lavedan (Toulouse, Bibliothèque Municipale ms. 73, f. 332r-334r), w którym oficjum katarzyńskie w warstwie XV-wiecznej zawiera w II nokturnie czytania i responsoria na cześć św. Piotra biskupa i męczennika.

²⁴ Na przykład w katedrze w Reims przez długi czas śpiewano oficjum katarzyńskie składające się w większości ze śpiewów *de communi*, z niewielką tylko reprezentacją śpiewów własnych. Taką praktykę poświadczają zachowane ordines od połowy XIII do nawet końca wieku XV. Por. Reims, Bibliothèque Municipale, ms. 328 (poł. XIII w.), f. 69v; ms. 329 (koniec XIII w.), f. 70v; ms. 330 (XIV w.), f. 102v; ms. 331 (1489), f. 69v. A wypada zauważyć, że katedra w Reims nie jest jedną z wielu katedr francuskich, ale miejscem koronacji królów jeszcze w XV w. Dla kontrastu, już w XIII w. w klasztorze benedyktyńskim w Reims śpiewano w całości własne oficjum o św. Katarzynie. Por. Brewiarz z opactwa św. Remigiusza, Reims, Bibliothèque Municipale, ms. 316, f. 448r.

²⁵ *Breviarium Strigoniense*, Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, ms. 67 (1290), f. 262.

²⁶ *Breviarium In Usam Ecclesiae Hungaricae*, Alba Iulia, Batthyaneum, ms. II 46 (XIV w.), f. 391r.

i połowy XV²⁷. Przekazy także tej grupy charakteryzują się stabilnością repertuaru. Pewne odmienności wykazują jedynie brewiarze z Salzburga [17], wiedeńskie [18] i [20] oraz Esztergom [21].

Podkreślić trzeba dość interesujące zjawisko. Otóż przekazy tej grupy wykazują w pierwszych Nieszporach te same antyfony, które występują w przekazach grupy drugiej, jednak zaaranżowane konsekwentnie w innej kolejności. Może to wskazywać, że Nieszpory o św. Katarzynie tradycja Esztergom ukształtowała pod wpływem, ogólnie mówiąc, liturgii paryskiej. Związek ten widoczny jeszcze w XIV w. w ukształtowaniu repertuaru antyfon I nokturnu, już od XV w. zaczyna słabnąć, przyjmując południowofrancuskie wzorce liturgiczne. Ta zmiana wydaje się mieć silniejsze umocowanie, jak świadczą nie tylko antyfony, ale również responsoria nokturnalne. Zmianę tę najlepiej ilustrują antyfony I nokturnu. W starszych źródłach [16]-[20] (z wyłączeniem [18], w którym ich nie wpisano) śpiewy te korespondują z tradycją północnofrancuską, natomiast późniejsze ([21]-[24]) reprezentują już nową redakcję liturgii w dniu św. Katarzyny. Że zmiany te nie zachodziły jednostajnie, świadczą źródła [20] i [21], które różnią się właśnie tymi antyfonami, jednocześnie zgodnie przekazały układ responsoriów w III nokturnie, nigdzie indziej nie obserwowany.

ad 4 (tradycja akwitańska i oksytańska). W tej grupie znajdują się wszystkie przekazy *Ave gemma claritatis* ze zbiorów polskich. Cała grupa źródeł [25-31] wykazuje się co prawda nieco niższym stopniem homogeniczności niż poprzednie, jednak ich repertuar pozwala na powiązanie ich ze sobą. Przede wszystkim zwraca uwagę kształtowanie pierwszych Nieszporów zasadą *sub una antiphona* (z wyjątkiem brewiarza²⁸ z Muzeum Diecezjalnego w Płocku [31], który rejestruje pełny zestaw antyfon). Ponownie także doświadczyć można sytuacji, kiedy repertuar antyfoniczny w Matutinum wykazuje się wyższym stopniem stabilności od responsoriów, a jednocześnie zestaw antyfon laudesowych pozostawiono nietknięty (włącznie z antyfoną *ad Benedictus*). Interwencje lokalnych liturgistów dotyczyłyby więc na ogół tylko zespołu responsoriów.

Warto poświęcić nieco uwagi brewiarzowi płockiemu. Spośród analizowanych źródeł tylko ta księga przekazała pełne oficjum (włącznie z odmiennymi I i II Nieszporami). Wiele na to wskazuje, że liturgia w tym dniu została z rozmysłem zaplanowana przez anonimowego czciciela św. Katarzyny. Wzorce, z których czerpał inspirację, znajdowały się najprawdopodobniej na południu Francji, jednak zostały one twórczo przepracowane, powstała bowiem oryginalna struktura oficjum, jakiej dotąd nie udało się potwierdzić w innym źródle. Oczywiście, nie oznacza to, że oficjum *Ave gemma claritatis* w brewiarzu płockim (o ile rzeczywiście nim jest) jest bezpośrednią, choć przekomponowaną kopią jakiegoś francuskiego pierwowzoru. Redaktor tej księgi mógł przecież rdzeń oficjum przejąć pośrednio z liturgii nawet polskiego ośrodka – warto go porównać choćby ze źródłami wrocławskimi (co prawda późniejszymi, jednak wcześniejsze źródła wrocławskie z zanotowanym oficjum o św. Katarzynie się nie zachowały). Również w tym przypadku antyfony Matutinum są

²⁷ Bratislava, Archív Mesta Bratislavy, ms. EC Lad. 4 (XV w.), f. 97v; *Breviarium Ad Usum Ecclesiae Hungariae*, Alba Iulia, Batthyaneum, ms. I 110 (1450), f. 378v. Inny brewiarz, ms. I 111 (1450) zakonnej proveniencji wykazuje ubytek karty na początku oficjum, stąd nie ma pewności, czy chodzi również o *Virginis eximiae*.

²⁸ W literaturze źródło to funkcjonuje jako antyfonarz, jednak w sensie ścisłym księgę należy zakwalifikować jako brewiarz z notacją muzyczną, zawiera bowiem czytania (lekcje) nokturnalne. Nie zdołano dotąd bezspornie ustalić jego proveniencji.

zgodne z ogólnym schematem repertuarowym w tej grupie źródeł, a w I nokturnie zgodność ta obejmuje także responsoria.

Brewiarz płocki na tle pozostałych wyróżnia się jeszcze jedną cechą: zastosowaniem zasady numerycznego następstwa modi²⁹. Antyfony w I Nieszporach ułożone są we wzrastającym porządku modalnym: I-II-III-IV-V i dopiero antyfona *ad Magnificat* wykazuje modus I, co jest bardzo często spotykanym rozwiązaniem (antyfony kantykowe najczęściej wyłączone były z szeregu numerycznego). Takiej regularności w Nieszporach nie obserwuje się w pozostałych przekazach. Ponieważ lista antyfon nieszpornych w księdze płockiej jest unikatowa, należy uznać, że jej redaktor w opracowaniu tego oficjum brał pod uwagę czynnik muzyczny jako dominujący.

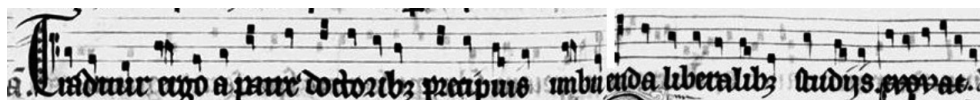
Nieco inaczej przedstawia się ta kwestia w odniesieniu do antyfon nokturnalnych i laudesowych. Tu również obserwuje się wzrastający porządek modalny (odpowiednio: I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII-I oraz I-II-III-IV-V-I) niemniej zaskakujące jest użycie kadencji

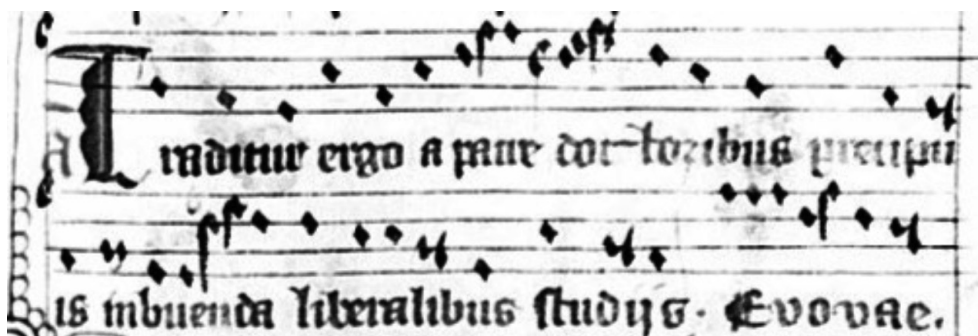
Fot. 1. Płock, Muzeum Diecezjalne, ms. b.s, f. 22r. Antyfona *Traditur ergo* i kadencja psalmowa IV tonu. Fot. archiwum autora

psalmowej IV tonu do antyfon w modus III (w Matutinum będzie to *Traditur ergo a Patre*, w Laudesach *Exspecto pro te gladium*). Obie antyfony są na właściwych miejscach, z właściwymi im melodiami w III modus, jedynie psalmy przyporządkowano im w tonie IV. Następne antyfony wraz z psalmami również są w IV modus. Wygląda więc na to, że osoba, która zredagowała oficjum płockie, z jakiegoś powodu zakwalifikowała melodie obu antyfon nie do trzeciego, a do czwartego modus (fot. 1). Wyjaśnieniem tego fenomenu może być, zdaniem autora, brak dostatecznej wiedzy na temat modalności u kantorów schyłku średniowiecza. To czas, kiedy zasadnicze zainteresowanie teoretyków przesunęło się z zagadnień modalnych na kwestie menzuralne. Jednocześnie w końcu średniowiecza obserwuje się zanik zainteresowania tonariuszami, które zagadnienia kwalifikacji modalnej śpiewów kościelnych stawiały w centrum uwagi teoretyków i które były nieodzowną pomocą w kształceniu śpiewaków. Pewnym usprawiedliwieniem owego anonimowego redaktora jest fakt, że obie tonacje (III i IV modus) należą do szerszej grupy modalnej – trybu MI, różnią się jedynie dominantami oraz przewagą wyższego wycinka skali (III) bądź niższego (IV).

²⁹ Jest to późnośredniowieczna muzyczna zasada kompozycyjna, zgodnie z którą antyfony ułożone są we wzrastającym porządku modalnym, tj. tonacji gregoriańskich. Pierwsza antyfona skomponowana w I modus, druga w II modus itd. Tej samej zasadzie podlegają także responsoria. Oficja wykazujące tę cechę są oficjami postklasycznymi, neogregoriańskimi, ponieważ najwcześniejsze oficja, stworzone w centralnym średniowieczu, tej zasady jeszcze nie respektowały.

Fot. 2. Cambrai, Bibliothèque Municipale, ms. 38, f. 378v-379r (fragmenty zestawione obok siebie). Antyfona *Traditur ergo* i kadencja psalmowa IV tonu. Fot. Bibliothèque Virtuelle des Manuscrits Médiévaux

Fot. 3. Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, ms. R 3064 a, f. 226v. Antyfona *Traditur ergo* i kadencja psalmowa III tonu. Fot. ze zbiorów Uniwersytetu Wrocławskiego

Fot. 4. Wrocław, Biblioteka Seminaryjna, ms. 5, f. 332v. Antyfona *Traditur ergo* i kadencja psalmowa III tonu. Fot. archiwum autora

Kwerenda w bazie CANTUS wykazała, że zjawisko połączenia psalmu w tonie IV z antyfoną *Traditur ergo* ma miejsce w przypadku zaledwie jednego antyfonarza francuskiego³⁰. Zauważyć jednak należy, że nie są to identyczne melodie; w źródle francuskim melodia uległa transmodalizacji i wykazuje modus IV (fot. 2). Ponadto, ów antyfonarz przekazał odmienne oficjum o św. Katarzynie: *Virginis eximiae*, w którym również ta antyfona się znajduje.

W pozostałych przypadkach antyfona *Traditur ergo* łączona jest z III tonem psalmowym, np.: w brewiarzu z kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu (Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, ms. R 3064a, 1375 r, fot. 3) i antyfonarzu z katedry wrocławskiej (Wrocław, Biblioteka Seminarium Duchownego, ms 5, 1531, fot. 4). Można zatem uznać, że płocki liturgista, kwalifikując muzycznie obie antyfony, zastosował szerszą perspektywę modalną – tryb MI, tym samym nie precyzując, czy chodzi o modus frygijski (III), czy hypofrygijski (IV).

ad 5 (przekazy z Angers). Mimo odmienności struktury oficjum (diecezjalna i benedyktyńska), oba przekazy nie są zbyt odległe od siebie i wykazują silne związki ze źródłami grupy południowofrancuskiej. Widoczne są one zwłaszcza w repertuarze antyfonicznym, co jeszcze raz potwierdza obserwację, że kompilatorzy liturgii mniej chętnie ingerowali w korpus antyfon, więcej uwagi poświęcając dostosowaniu materiału responsoriów do własnych koncepcji liturgicznych. Warto podkreślić, że dwa z trzech źródeł [nr 33 i 34] przekazały nieco różniące się warianty prozy *O Christe virginum gloria* zanotowanej w zakończeniu I nokturnu, co jest dowodem na ściślejsze związki repertuarowe wewnątrz grupy. Na uwagę zasługuje fakt, że brewiarz ms. 813 z Angers zawiera jeden z najstarszych przekazów tego oficjum (XII/XIII w.).

ad 6 Pozostałe źródła wykazują już repertuar w znacznie wyższym stopniu odbiegający od dotychczas obserwowanego i w związku z brakiem dostatecznie szerokiego materiału porównawczego przynajmniej na razie muszą pozostać poza horyzontem analiz. Zwłaszcza źródło cysterskie oraz z Klagenfurtu zawierają śpiewy nigdzie dotąd nie potwierdzone. Z dotychczasowych badań wynika jednak, że cystersi wykazywali się szczególniejszą aktywnością w tworzeniu oficjów katarzyńskich – nowych bądź adaptacji już istniejących, co w przeszłości bywało przyczyną błędnej kwalifikacji³¹.

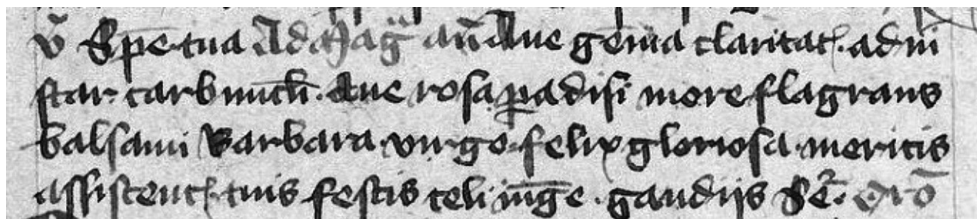
Mimo, że oficjum *Ave gemma claritatis* nie przyjęło się powszechnie, okazało się inspirowane dla twórców oficjów ku czci innych świętych. W toku kwerendy zauważono dwa takie przypadki:

1. Tekst tytułowej antyfony poprzez zmianę imienia świętej został zaadaptowany do uroczystości św. Barbary³² (fot. 5). Przekaz tego oficjum jest kompilacją tekstów innych oficjów katarzyńskich, głównie *Ave virgo speciosa* (zespół antyfon laudesowych) oraz *Virginis eximiae* (przede wszystkim Matutinum).

³⁰ Cambrai, Bibliothèque Municipale, ms. 38 (ok. 1230-1250), f. 378v.

³¹ Koronnym dowodem jest oficjum w brewiarzu (diecezjalnym) z Tournai, druk. Paris 1497, potraktowanie przez redaktorów *Analecta Hymnica* jako wariant leodyjskiego oficjum *Gratulemur in honore*, w rzeczywistości jednak jest to oficjum *Virginis eximiae*, w którym I Nieszpory zostały zaczerpnięte z *Gratulemur*. Por. AH 26:74. To zjawisko obserwować można także w innych XV-wiecznych źródłach: Lille, Bibliothèque Municipale, ms. 49 oraz ms. 50, Chalons-en-Champagne, Bibliothèque Municipale, ms. 17.

³² *Breviarium pars aestivalis*, Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Pal. lat. 547 (XV w.), f. 126r-128v. Tytułowa antyfona na f. 126v.

Fot. 5. Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Pal. lat. 547, f. 126v. Antyfonyna *Ave gemma claritatis* z wpisanym imieniem św. Barbary. Fot. Universitätsbibliothek Heidelberg (https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_547/0256)

Fot. 6. Sélestat, Bibliothèque Municipale, ms. 22, f. 2r. Antyfonyna *Ave gemma claritatis* z wpisanym imieniem św. Fides. Fot. Bibliothèque Humaniste Numérique de Sélestat

Fot. 7. Wrocław, Biblioteka Seminaryjna, ms. 5, f. 331v. Antyfonyna *Ave gemma claritatis* z wpisanym imieniem św. Katarzyny. Fot. archiwum autora

2. Antyfonyna *Ave gemma claritatis* została przejęta razem z melodią do oficjum o św. Fides³³. Adaptacja ponownie polega na zmianie imienia (por. fot. 6 i fot. 7). Różnica dotyczy wyłącznie otwierającej oficjum antyfony, pozostałe komponenty wydają się oryginalne.

³³ *Liber miraculorum sanctae Fidis*, Sélestat, Bibliothèque Municipale, ms. 22 (XI-XII w.), f. 2r.

Wnioski. Oficjum *Ave gemma claritatis* było słabiej rozpowszechnione w średniowiecznej liturgii – zostało dotąd zidentyfikowane w blisko 40 źródłach powstałych między XII i XVI w., przy czym największa liczba zachowanych przekazów pochodzi z wieku XV. Najpewniej uformowane zostało pod koniec XII w. na terenie Francji z elementów oficjum *Virginis eximiae*. Szczególnie podatnym gruntem, na którym zakorzeniło się to oficjum, okazała się liturgia diecezji Autun i Esztergom. W tradycji Esztergom w XV w. uwidoczniła się jednak cezura, objawiająca się wymianą części repertuaru I nokturnu. Przełom ten świadczy o odejściu od wzorców północnofrancuskich na rzecz przyjęcia tradycji funkcjonującej w południowej Francji. W Polsce zachowało się kilka jego przekazów (Frombork, Płock, Włocławek i Wrocław). Warto głębiej przebadać repertuar brewiarzy: płockiego, włocławskiego i klagenfurckiego. Wykazują one bowiem wspólne listy śpiewów w niektórych blokach.

Repertuar antyfoniczny oficjum *Ave gemma claritatis* okazał się bardziej odporny na modyfikacje od zespołu responsoriów. O ile w pierwszych Nieszporach można wyizolować trzy zasadnicze grupy przekazów, o tyle już Laudesy konstytuują w zasadzie dwie listy, w tym jedna wyraźnie dominująca. Jednak należy zastrzec, że antyfony kantykowe (*ad Magnificat* oraz *ad Benedictus*) w wyższym stopniu niż inne odzwierciedlają lokalne zróżnicowanie liturgii. Nie jest to zaskakujące, bowiem wszędzie te szczególnie uroczyste śpiewy Liturgii Godzin chętniej poddawały się zmianom pod wpływem lokalnych impulsów. Natomiast II Nieszpory na ogół nie stanowią reprezentatywnego materiału do porównania. Tak więc Nieszpory i Laudesy w zasadzie trwałymi elementami i od momentu ukształtowania się list antyfon, pozostały na ogół nietknięte.

Zmiany więc dotyczą przede wszystkim śpiewów Matutinum – najprawdopodobniej dlatego, że w ich tekstach skrywa się *Passio* – historia życia i męczeństwa Dziewicy Synajskiej i być może w poszczególnych ośrodkach odmiennie akcentowano wybrane momenty w hagiografii Świętej. Nieszpory natomiast i Laudesy nie zawierały już tej historii, więc zapewne nie trzeba było w nich dokonywać istotniejszych zmian (poza wspomnianymi antyfonami kantykowymi).

Tabela konkordancyjna

- A – antyfonarz
- B – brewiarz
- Bn – brewiarz z zapisem nutowym
- D – diurnał
- I – intonarium
- O – ordo
- W – wesperał

Literatura (bez źródeł liturgicznych)

- Analecta Hymnica Medii Aevi*, red. G.M. Dreves, t. 18, Leipzig 1894, nr 37-39; t. 26, Leipzig 1897, nr 69-74.
- Grajewski Cz., *Koncepcja oficjum modularnego w badaniach nad monodią liturgiczną. Na podstawie oficjów o św. Katarzynie*, „Musica Ecclesiastica”, 15/(2020), s. 51-64.
- Grajewski Cz., *Ex eius tumba. Intrygujący szczegół średniowiecznej liturgii godzin*, „Saeculum Christianum”, 27/2020, nr 1, s. 41-55.

Autun		Beaune, druk		Paris 1266-2 (Neaux)		La Mans 184 (Chartes)		Istanbul 42 (Eztergom)		Salzburg M II.11 (Eztergom)		Eztergom I. 3. d.		Wien 1812 (Eztergom)		Wien 1829 (Eztergom)		New York M. A. G. 7 (Eztergom)		Eztergom, druk		Paris 8879 (Eztergom)		Wroclaw IF 390 (Snsk)		Fok 53 (Wipok)		Paris NAL 839 (Ebn)		Bordeaux 86		Włodawek 5		Fombrók, druk		Pook b. (Czechy, Snsk?)		Paris 1273 (Angers)		Angers ms. 813 (729)		Paris Mas 10 (Angers OSB)		Tourna 12 (OSB)		Gaton-sur-Saone 147		Zürich OSB		Kegentur PE 40																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																												
nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id	nr	id																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																									
0010	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396	397	398	399	400	401	402	403	404	405	406	407	408	409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	430	431	432	433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444	445	446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456	457	458	459	460	461	462	463	464	465	466	467	468	469	470	471	472	473	474	475	476	477	478	479	480	481	482	483	484	485	486	487	488	489	490	491	492	493	494	495	496	497	498	499	500	501	502	503	504	505	506	507	508	509	510	511	512	513	514	515	516	517	518	519	520	521	522	523	524	525	526	527	528	529	530	531	532	533	534	535	536	537	538	539	540	541	542	543	544	545	546	547	548	549	550	551	552	553	554	555	556	557	558	559	560	561	562	563	564	565	566	567	568	569	570	571	572	573	574	575	576	577	578	579	580	581	582	583	584	585	586	587	588	589	590	591	592	593	594	595	596	597	598	599	600	601	602	603	604	605	606	607	608	609	610	611	612	613	614	615	616	617	618	619	620	621	622	623	624	625	626	627	628	629	630	631	632	633	634	635	636	637	638	639	640	641	642	643	644	645	646	647	648	649	650	651	652	653	654	655	656	657	658	659	660	661	662	663	664	665	666	667	668	669	670	671	672	673	674	675	676	677	678	679	680	681	682	683	684	685	686	687	688	689	690	691	692	693	694	695	696	697	698	699	700	701	702	703	704	705	706	707	708	709	710	711	712	713	714	715	716	717	718	719	720	721	722	723	724	725	726	727	728	729	730	731	732	733	734	735	736	737	738	739	740	741	742	743	744	745	746	747	748	749	750	751	752	753	754	755	756	757	758	759	760	761	762	763	764	765	766	767	768	769	770	771	772	773	774	775	776	777	778	779	780	781	782	783	784	785	786	787	788	789	790	791	792	793	794	795	796	797	798	799	800	801	802	803	804	805	806	807	808	809	810	811	812	813	814	815	816	817	818	819	820	821	822	823	824	825	826	827	828	829	830	831	832	833	834	835	836	837	838	839	840	841	842	843	844	845	846	847	848	849	850	851	852	853	854	855	856	857	858	859	860	861	862	863	864	865	866	867	868	869	870	871	872	873	874	875	876	877	878	879	880	881	882	883	884	885	886	887	888	889	890	891	892	893	894	895	896	897	898	899	900	901	902	903	904	905	906	907	908	909	910	911	912	913	914	915	916	917	918	919	920	921	922	923	924	925	926	927	928	929	930	931	932	933	934	935	936	937	938	939	940	941	942	943	944	945	946	947	948	949	950	951	952	953	954	955	956	957	958	959	960	961	962	963	964	965	966	967	968	969	970	971	972	973	974	975	976	977	978	979	980	981	982	983	984	985	986	987	988	989	990	991	992	993	994	995	996	997	998	999	1000